

ТАКТИЧНА СКЛАДОВА ВІЙСЬКОВОГО МИСТЕЦТВА КРИМСЬКОГО ХАНСТВА (XV–XVI ст.)

Сергій Козловський

TACTICAL COMPONENT OF THE MILITARY ART OF THE CRIMEAN KHANATE (15th – 16th CENTURIES)

Serhii Kozlovskyi

The article, based on a comprehensive analysis of contemporary sources, examines the peculiarities of the tactics of the Crimean Khanate troops in the 15th – 16th centuries. For the first time in domestic historiography, various tactical techniques of the Crimean Tatars have been analyzed – «dance», «deceptive retreat», luring into ambushes, wagenburg and others. It is established that the Crimeans modernized the tactics of the Horde, adding their own elements. It is proven that the rejection of close combat in favor of distance field combat allowed the Crimean Tatars to effectively counter the troops of Poland, Moscow and other states, to avoid huge losses on the battlefield. Thanks to the help of the Ottoman Empire, the Crimeans adopted artillery and small arms much earlier than other (synchronous with them) nomadic peoples, and effectively used them against the Nogais, Circassians and other peoples. It is found that reconnaissance occupied an important place in the military art of the Khanate. The effectiveness of the tactics of the Crimean Tatars was proven in numerous battles with the Lithuanian, Polish, and Moscovite armies. The peculiarities of the tactics of the Crimeans were dictated by the limited human resources of the Khanate, the enemy's advantages in firearms and cavalry, and the armament of the Crimean Tatars. Thanks to the materials of European chroniclers, certain stereotypes have formed in historiography regarding the size of the Khanate's troops, the tactics of the Crimeans, and their losses in battles, which do not entirely correspond to reality and require revision. The tactics of the Crimean Tatars constantly evolved, which allowed the Khanate to wage a long-term confrontation with states that had much greater military potential. Along with many advantages, the tactics of the Crimeans also had significant disadvantages – vulnerability to cavalry counterattacks, artillery, and problems with the siege of fortresses and castles.

Keywords: Crimean Khanate, Crimeans, military history, tactics, military art, weapons, archers, Late Middle Ages.

Після розпаду Орди Кримське ханство стало вагомим політичним гравцем у Східній Європі впродовж XV–XVII ст., гідно конкурувало з такими потужними державами як Московське царство, Польське королівство, Велике Князівство Литовське (ВКЛ). Маючи доволі обмежені людські ресурси, кримські хани вимушені були компенсувати їх завдяки ефективній стратегії та тактиці. Власне, завдяки виваженій тактиці кримці змогли тривалий час вести протистояння з кількома потужними державами, кожна з яких за потенціалом переважала ханство, і при цьому не нести величезні втрати у живій силі. Тактика кримців була сумішшю ординських традицій, прийомів кочових народів і власних ініціатив.

Незважаючи на те, що військово мистецтво кримських татар привертає увагу багатьох вітчизняних дослідників, зокрема Б. Черкаса (Черкас 2011), І. Тиміва (Тимів 2017), С. Леп'явки (Леп'явко 2009) та інших, в українській історіографії відсутні ґрунтовні праці, присвячені окремо тактиці кримців, особливо у період XV–XVI ст. Дослідник М. Плевчинський розглядає тактику кримських татар в контексті протистояння Польщі з її східними та південними сусідами, кочівниками, Московією (Plewczynski 2012). Окремо слід відзначити праці С. Громенка, який детально аналізує військові кампанії Кримського ханства, битви за участі кримців (Громенко 2022, 2023). Вагомим недоліком праць вище перелічених істориків є те, що вони, спираючись,

головним чином, на матеріали європейських хроністів, подають сумнівну інформацію щодо чисельності військ ханства, зокрема втрат кримців у битвах. Військове мистецтво кримських татар, зокрема й тактика, описані у численних працях тогочасних хроністів, дипломатів та істориків, які мали змогу побувати на території ханства та ознайомитись з побутом кримців – Г. де Боплан (Боплан 1990), М. Литвин (Мемуари до історії південної Русі 2005), С. Герберштейн (Herberstein 1851–1852), Дж. Флетчер (Fletcher 1966), О. Гваньїні (Гваньїні 2007) та інші. Проте слід пам'ятати, що у цих матеріалах є багато похибок, суб'єктивних думок авторів, перекоханих фактів, а відтак – вони потребують прискіпливого аналізу, комплексного висвітлення та детального розгляду.

Перш ніж приступити до розгляду тактики Кримського ханства у XV–XVI ст., слід звернути увагу на чисельність військ, їх структуру та озброєння, що власне і визначало тактику кримців на полі бою. У зазначений період населення ханства становило бл. 200–300 тис. осіб, що не йшло у порівняння з чисельністю населення Московії, Польщі, Угорщини та інших держав, яке обраховувалось мільйонами (Podhorodecki 1987, s. 40–41). Ряд істориків, спираючись на дані наведені тогочасними хроністами – Г. де Бопланом, М. Литвином та іншими, стверджують, що кримські татари могли виставити на полі бою 30–40 тис. бійців (Черкас 2011, с. 111; Вирський 2016, с. 70–71). Однак, якщо взяти до уваги чисельність населення ханства, відкинути жінок, дітей, хворих, людей з обмеженнями, то навіть при тотальній мобілізації хан міг виставити понад 10 тис. озброєних бійців. Якщо враховувати те, що воїнів супроводжував різний допоміжний персонал, слуги, то можливо й вийде цифра у 30 тис. осіб, на чому наголошували хроністи. І це якщо брати до уваги масштабні військові кампанії, а у переважній більшості конфліктів, чисельність війська кримців коливалась від кількох сотень до кількох тисяч осіб.

Перевагою військової системи кримських татар над сусідніми державами був військовий вишкіл – хлопчаків змалечку навчали полювати, виживати у дикій природі, воювати, їздити верхи. Схожий опис підготовки молоді до війни можна знайти у матеріалах французького інженера Г. де Боплана: «Починаючи з цього віку, їм завжди дають їсти тільки те, що вони самі собі вполюють з лука. Ось як вони навчають своїх дітей влучно стріляти. Після досягнення 12-літнього віку їх посилають на війну» (Боплан 1990, с. 154). Участь у різноманітних конфліктах стала повсякденною звичкою кримсько-татарських чоловіків. Особливий акцент робили на стрільбі з лука, адже кримці були дуже вправними лучниками. Беззаперечно лук був головною зброєю воїнів ханства. У порівнянні із гладкоствольною вогнепальною зброєю XVI ст. лук мав переваги у швидкострільності та далекобійності. Окрім луків, татарські воїни були озброєні шаблями, ножами, кинджалами. Меншого поширення набули спи-

Іл. 1. Кримськотатарський вершник на гравюрі фламандського гравера Абрахама де Брюїна (1540–1587).
Джерело: *Illustrations de Diversarum gentium armatura equestris. Ubi fere Europae, Asiae atque Africae equitandi ratio propria ewpresaa est. 1575.*

си, вогнепальна стрілецька зброя та артилерія. Оскільки військові майстерні ханства лише почали розвиватись, військо сильно залежало від постачання зброї від Османської імперії, купувало зброю у інших державах, використовувало трофейні зразки. Представники родової знаті, елітних підрозділів могли собі дозволити захисні обладунки, різноманітний асортимент холодної зброї, дорогі породи коней (іл. 1). Англійський дипломат Дж. Флетчер, який мав змогу відвідувати ханство, так описував озброєння кримців: «Вони... всі виїжджають на конях і не мають при собі нічого, крім лука, сагайдака зі стрілами і кривої шаблі на кшталт турецької... Дехто, крім іншої зброї, бере із собою піки, схожі на рогатини, з якими ходять на ведмедів. Простий воїн не носить інших обладунків, крім свого звичайного одягу... Але мурзи, або дворяни, наслідують турків і в одязі, і в озброєнні» (Fletcher 1966). Французький інженер Г. де Боплан згадує, що татарський воїн мав шаблю, лук з сагайдаком на 18–20 стріл, кресало, шило, 5–6 сажнів ремінних шнурів, аби в'язати бранців (Боплан 1990, с. 155). Найгірше екіпірованим був допоміжний персонал, який у кращому випадку міг розраховувати на ніж чи кинджал, а у гіршому – на звичайні палиці. На думку С. Лепявка, багато татар у зібраному ханом війську взагалі не мали зброї, а замість неї використовували палиці та кінські кістки (Леп'явко 2009, с. 151). Про велику кількість неозброєних чоловіків у ханському війську згадував венеційський посол Амброджо Контаріні: «Кажуть також, що в усій Орді не знайдеться і двох тисяч чоловіків, озброєних шаблями і луками; решта – то голота без жодної зброї» (Contarini 1923).

В організаційному плані до складу військ ханства входили загони ханської гвардії, загони родової знаті (беїв, мурз, султанів), ополчення, союзників (османи, черкеси, ногайці, інші). Ханська гвардія були елітним підрозділом, добре оснащеними професійними воїнами, однак їх чисельність у XVI ст. становила лише кілька сотень бійців. Підрозділи родової знаті були теж малочисельними. Ключові позиції серед родової знаті ханства займали роди Ширинів, Баринів, Аргинів, Кипчаків, Сіджеутів, Мансурів. Наприклад один із наймогутніших беїв держави міг зібрати від 200 до 600 осіб (Inalcik 1979–1980, р. 457). Найчисельнішим елементом військ Кримського ханства було ополчення. Загони союзників ханства могли налічувати в окремих кампаніях кілька тисяч воїнів. М. Броневський зазначав, що до складу війська ханства входили загони перекопських, кримських, азовських, ногайських, черкеських данників та їх союзники, князі п'ятигорських черкесів, очаківські та аккертманські татари, нерідко татари з Добруджі (Броневський 1867, с. 362–364). Серед союзних військ особливого значення набули підрозділи Османської імперії, оскільки після 1475 р. Стамбул здобув протекторат над ханством, османські підрозділи мали на озброєнні вогнепальну стрілецьку зброю та артилерію. Наприклад, під час облоги Черкас у 1532 р., у складі ханського війська перебувало приблизно 1500 яничар (Колли 1913, с. 89, 91). Під час великих походів військо очолював особисто хан, а за його відсутності – калга (спадкоємець престолу) або нуреддин-султан. У менш масштабних військових компаніях військо могли очолювати царевичі, ханський візир, мурзи. У ханському війську на полі бою існувала комбінована система управління воїнами – поєднання військової музики, маніпуляцій прапорами та бунчуками, усних наказів та бойових закликів.

Окрім перелічених вище пунктів, тактика татар у конкретній битві залежала також від професіоналізму воєначальників, чисельності ворожого війська, рельєфу місцевості, де мали точитись бої. Вагоме місце у військовому мистецтві татар займала розвідка, як й у монголів. Саме завдяки розвідці кримські татари визначали оптимальні маршрути пересування свого війська, дізнавались про чисельність ворожих військ, місцезнаходження ворожих таборів, напрямок руху противника. На основі даних розвідки, кримці знали де можна отримати велику здобич, вступити з ворогом у бій або ж оминати небезпеку. На важливість розвідки для кримських татар наголошував польський шляхтич та дипломат М. Броневський: «Визначивши похід на ворога, Хан обирає відому кількість досвідчених людей, не рідко з татар, але найчастіше з п'ятигорських черкесів, або ж з тих, які вважаються найвибагливішими шпигунами і провідниками в інших країнах і найкраще знають місцевість, сусідні дороги і переходи. Прибувши на кордон, вони негайно вирушають у найближчі місця та в усіх напрямках. Про все розвідують і особливо дбають про захоплення полонених. Захопивши їх, вони негайно приводять їх до Хана, який, вживши тортури, легко дізнається таким чином про стан країни, куди були відправлені шпигуни. Після цього Хан відразу ж призначає день до виступу» (Броневський 1867, с. 369). Г. де Боплан наголошує на важливості для кримців розвідки та тактиці маскуванню – кримці пересувались переважно балками аби сховатися у степовій місцевості, увечері не розпалювали багаття у таборі, відправляли попереду розвідників, аби упіймати «язика» (Боплан 1990, с. 158). Він зазначає, що аби відірватись від переслідування ворогом, татари вдавались до дроблення своїх загонів – 400 осіб розділялись на групи по 100 осіб, останні у свою чергу на групи по 33 особи

і доходило до того, що діяли маленькі групи чисельністю 10 бійців (Боплан 1990, с. 162–163). Групи рухались у різних напрямках, наче відгалуження гілок на дереві. Таким чином, по-перше, ворог не міг фізично відслідкувати пересування навіть більшої частини таких груп. По-друге, малі групи пересуваючись високою травою не лишали слідів – трава прим'ята кіннями за день-два підіймалася.

Оскільки головною зброєю кримців були луки, провідну роль у бою відігравали кінні лучники. Кримські татари брали у походи величезну кількість коней (3–5 на особу) аби швидко пересуватись та у разі потреби не страждати від голоду. Натомість, на думку М. Литвина, кримці не мали військового обозу (Мемуари до історії південної Русі 2005, с. 21). Коні ханства, на відміну від порід, які використовували у військах європейських країн, були низькорослими, не могли витримати важкоозброєних вершників в обладунках, водночас були дуже витривалими і невибагливими в утриманні (Herberstein 1851–1852). Наявність великої кількості коней у війську ханства вводила ворогів кримців в оману щодо чисельності воїнів. Військо кримців на полі бою діяло переважно у суміжних бойових порядках – у перших шеренгах знаходились найкраще озброєні воїни, а решта займали позиції за ними, позаду. У XVI ст., під впливом османів, кримці вдавались до дестур-і-румї – бойового порядку, ядром якого був вагенбург-табір (створений з візків, зі стрільцями та артилерією).

Знаючи про переваги лука у далекобійності над вогнепальною стрілецькою зброєю та арбалетами, кримськотатарські лучники прагнули просто розстріляти ворога з далеких дистанцій, по можливості уникнути ближнього бою. Польський поет Бартош Папроцький, розповідаючи про один з епізодів зіткнення польського війська з татарами на українському прикордонні, згадує одного татарського мурзу, котрий смертельно поранив двох «пахолків» (бойових слуг) – одного він уразив стрілою, яка пройшла крізь свитку, панцир та навіть тіло коня, а іншому завдав удар шаблею по голові через шолом (Вирський 2016, с. 65). У боях з ворогом кримці робили головний акцент на маневреності та швидкості своїх військ, несподіваних ударах, масованих обстрілах з луків (Леп'явко 2009, с. 151). При цьому татари враховували напрямок вітру та розташування сонця – якщо сонце знаходилося за спинами кримськотатарських воїнів – то засліплювало ворогів.

Багато хроністів наголошували на тому, що татарські кінні лучники обстрілювали ворога рухаючись по колу, виконуючи своєрідний «танок». Ось як описує таку тактику дипломат Священної Римської імперії який побував у ханстві, Османській імперії, Московії та інших країнах Сигізмунд фон Герберштейн: «Коли їм доводиться боротися на відкритому полі і ворог знаходиться на відстані польоту списа, вони входять у битву не стрункими рядами, а кружляють біля ворожого війська, охоплюючи його з усіх боків, щоб вірніше і вільніше метати в нього списи. Вони наступають і видаляються в дивовижному порядку... Цей рід битви подібний до танців» (Herberstein 1851–1852). Таке шикуння кримців являло собою замкнуте кільце кінних лучників, які вражали ворога стрілами на повному скаку коней. Польський придворний історик Станіслав Сарницький теж згадував про «танок», який кримці використовували аби оточити ворога: «Коли козаки, татари танець свій починають, таку хмару стріл догори випускають, що сонця не буде видно» (Sarnicki 2015, s. 223). На думку дослідника Т. Горські, наближуючись до ворожого строю, загони кримців почергово налітали на ворога, здійснювали постріли та відходили, поступаючись місцем іншим загонам та повторювали це раз за разом (Górski 2005, s. 110). Проносячись повз ворожий стрій, лучник міг випустити по ворогу дві і більше стріл. Також важливо пам'ятати те, що кожен вершник міг випускати стріли у зручному для нього положенні. Такий «танок» дозволяв кримцям швидко споряджати луки, не втрачаючи темпу обстрілів. Застосовуючи такий тактичний прийом, вороже військо зазнавало ударів з різних напрямків та несло великі втрати. Аби покращити точність та пробивну міць стріл, кримські татари використовували різні типи стріл – з Z-подібним січенням пера, з наконечниками подовжено-трикутної та подовжено-ромбічної форми, з великим плоским пером. Ланцюги кінних лучників являли собою чудовий заслін – поки ворог намагався заховатись від обстрілу та спостерігав за кримськотатарськими лучниками, інші загони кримців могли обійти його з флангів та тилу.

За допомогою «танку» та щільного обстрілу ворожих військ, кримські татари неодноразово вигравали битви. У 1434 р. під Солхатом війська ханства атакували загони генуезців, коли ті були на марші – кримські татари оточили ворога та накрили його зливою стріл. Генуезців охопила паніка і вони спробували тікати, однак кримці шаблями рубали воїнів, які прагнули вирватись з оточення (Колли 1913, с. 120–121). У 1458 р. польсько-литовське військо атакувало кримців, однак ті оточили противника з усіх сторін і випустили «хмари стріл» (Długosz 1870, s. 236). Зав-

дяки масованим обстрілам з луків кримці здобули перемогу над військом литовців та поляків у бою під Вишневецом, який відбувся 23 серпня 1493 р. (Bielski 1856, s. 894). Кримці ефективно використовували тактику лучного бою та «танку» в битві з литовцями під Клецьком, 6 серпня 1506 р. Татарське військо, яке за підрахунками литовців, налічувало понад 20 тис. бійців (скоріше перебільшення), очолювали сини Менглі I Гірея – Фетіх-Гірей і Бурнаш-Гірей. Кримці зайняли зручні оборонні позиції на березі р. Лань, кілька годин вели обстріл литовського війсь-

Іл. 2. Битва під Лопушним 1512 р. Хроніка Матвія Стрийковського.
Kronika polska, litewska, zmodzka i wszystkiej Rusi Macieja Strykowskiego. Królewiec, 1582.

ка, яке знаходилось на протилежному березі та задали ворогу відчутних втрат. Далі литовці перейшли ріку вбхід, однак нашоувхнулись на «танок» та знову зазнали втрат (Herbst 1934, s. 34–35). Литовське військо князя Михайла Глинського врятувала наявність кількох гармат та резервів – литовці форсували ріку та завдали удару по флангу кримців, здобули перемогу (Bielski 1856, s. 931–932).

У битві під Лопушним, 28 квітня 1512 р., зійшлося 6-тисячне польсько-литовське військо коронного гетьмана Миколая Каменецького та князя Костянтина Острозького та військо кримців чисельністю до 30 тис. бійців (вочевидь дані завищені) під командуванням синів хана (іл. 2). Кримські татари засипали противника стрілами, відходили та знову наближались, однак не могли оточити ворога, оскільки фланги польсько-литовського війська прикривав ліс (Herbst 1948, s. 224). У вирішальний момент литовці та поляки кинули в бій резерви та здобули перемогу. У 1529 р. кримські татари оточили під Очаковом загін польського шляхтича Миколая Сенявського й буквально розстріляли його стрілами. Сам М. Сенявський потрапив в полон. Кримські татари навчилися застосовувати масований обстріл стрілами та «танок» навіть на місцевості, яка була складною для пересування вершників. У 1594 р. Гази II Герай здійснюючи похід до Валахії, перетнув Карпати. Неповдалі Хуста кримців спробував зупинити загін угорського шляхтича К. Корніса чисельністю до 700 осіб. Угорці завалили проходи деревами, однак кримські татари за допомогою гірських стежок, зайшли угорцям в тил та атакували їх, розбили загін, знищивши до 500 чол. (Kocowski 1948, s. 51–52).

Однак як і кожний тактичний прийом, «танок» мав свої слабкі місця та ризики. Хроністи наголошували на тому, що вагому роль у таких маневрах кримців відігравали воєначальники, які командували воїнами і за якими спостерігала основна маса військ. Так польський історик Я. Ласіцький, описуючи польську військову кампанію 1572 р. у Молдавії згадує турка (скоріш за все мова йде саме про кримця), котрий вів в атаку загони військ. Коли сміливець загинув від вогнепальної зброї, його воїни втекли до табору (Łasicki 1855, s. 21–22). Вже цитований раніше С. фон Герберштейн наголошував на небезпеці втрати лідера для татарського війська: «Але якщо ці вожаті або впадуть від ворожих стріл, або раптом від страху помиляться у дотриманні строю, то все військо опановує таке замішання, що вони не в змозі більше повернутися до порядку і стріляти у ворога» (Herberstein 1851–1852). Вочевидь велику роль у «танку» відігравали воєначальники із втратою яких відбувалась дезорганізація кримськотатарського війська. «Танок» можна було застосувати на рівнинній місцевості, де могли маневрувати вершники, де не було лісу чи боліт. Таке шиккування військ кримців було вразливим перед несподіваною та швидкою контратакою великих мас ворожої кінноти. За допомогою такого тактичного прийому дуже важко було долати добре облаштовані ворожі позиції (вагенбург, вали, барикади, інше), за якими розміщались бійці з вогнепальною зброєю. Саме такі позиції кримці не змогли захопити у битвах під Молодями 1572 р. та під Москвою, у 1591 р., коли кримські татари протистояли московитам.

У працях хорватського письменника та історика Юрія Крижанича можна знайти опис ще одного тактичного прийому кримськотатарського війська – «воронячої зграї». На його думку, кримці бились не стрійними рядами, а врозтіч, налітали з різних сторін як круки. Така тактика виснажувала та втомлювала ворога, призводила до розладу його рядів. Прикладом такої тактики стала битва з кабардинцями у 1544 р. Кабардинці вишикували свою кінноту глибокою колоною. Перші ряди цієї колони потрапили під удари кримськотатарських лучників. Бійці, що знаходились в центрі та хвості колони, були заблоковані тушами вбитих коней і потрапили теж під удари. Кримці здобули перемогу.

Військо кримців на полі бою вдавалось й до тактики «хибних відступів». Подібну тактику раніше з успіхом використовували монголи й можливо саме від них вона була перейнята. Згідно з цим тактичним прийомом, кримськотатарські воїни спочатку начебто відступали, а згодом миттєво розвертались та атакували ворога. Це підтверджує у своїх записках дипломат С. фон Герберштейн: «Бій з ворогом вони починають здалеку і дуже хоробро, хоча довго його не витримують, а розвертаються в удавану втечу. Коли ворог починає їх переслідувати, то татари пускають назад у них стріли; потім, раптово повернувши коней, знову кидаються на розстроєні ряди ворогів, завдаючи цим великої шкоди» (Herberstein 1851–1852). Подібне можна знайти й у матеріалах Михалона Литвина: «У битвах вони хоробріші москвитян, хоча їхнє озброєння гірше; на початку атаки вони прагнуть обійти ліве крило ворога для того, щоб зручніше випустити стріли. Часто, уже втікаючи, вони зупиняються, кидаються на ворога, що переслідував їх і розсипався в погоні, і таким чином, вже переможені, виривають перемогу із рук переможців» (Мемуари до історії південної Русі 2005, с. 22). Тактику «хибних відступів» описує й французький дипломат та криптограф Блез де Віженер: «Вони раптом люто і нестримно накидаються

на супротивника, потім несподівано кидаються навтіки – і це їхній найнебезпечніший прийом; такими були древні парфяни, від яких татари напевне запозичили цю хитрість. Потім вони миттєво змикають свої ряди і прагнуть якнайтісніше оточити ворога, залишаючи вільний прохід для тих, хто продовжує атакувати» (Мемуари до історії південної Русі 2005, с. 98).

Ще більшого ефекту кримські лучники досягали коли атакували ворога раптово – під час маршів, перегруповання, у таборі. Така несподівана атака давала можливість нівелювати технологічну та чисельну переваги ворога. Кримці намагались атакувати противника під час переправи через ріку, при переході через гірські проходи, у вузьких місцях, де ворог був позбавлений можливості маневрувати. Перемогою кримських татар завершилась їх атака на табір кизилбашів під Салуяном у 1578 р. У 1580 р. кримці раптово атакували військо кизилбашів поблизу Кури та теж здобули перемогу. Якщо ж кримськотатарські воєначальники бачили, що вороже військо не вдасться розгромити, то просто вдавались до втечі, обстрілюючи ворога: *«Нарешті, коли поляки проникають у ряди татар, а ті не почуваються достатньо сильними, аби боронитися з шаблею в руці, то розлітаються, неначе мухи, хто куди. Відступаючи, вони стріляють з лука на повному чвалі, і то настільки влучно, що не промахуються у вершника на відстані 60–100 кроків. Поляки не в змозі їх догнати, бо їхні коні не такі витривалі, як татарські»* (Боплан 1990, с. 163).

Часто кримці намагались заманити вороже військо до засідки чи пастки. Про тактику засад згадував польський дипломат М. Броневський: *«Коли перші з цих вартових помітять ворога, то починають поспішно відступати, намагаючись таким чином навести ворога на загін, що знаходиться в засідці»* (Broniewski 2011, s. 82). Такий тактичний прийом полягав у наступному – невеликий загін кримських татар з'являвся перед ворогом або навіть атакував його, розвертався та імітував втечу, виманюючи сили противника. Коли війська ворога кидались навздогін, «заманюючий загін» прямував до місць (ліси, болота, пагорби), де у засідках вже очікували інші загони кримців. У слушний момент ці загони раптово атакували ворога. Яскравим прикладом такої тактики стала битва під Сокалем у 1519 р., коли на полі бою зійшлися 7-тисячне польсько-литовське військо та понад 20 тис. кримських татар під командуванням ханського сина Багатур Герая. Кримці обрали вдале місце для розташування свого війська – на пагорбах лівого берегу річки Буг (Тимів 2013, с. 88). Загони поляків вирішили форсувати річку, не врахувавши крутизни схилів пагорбів, потрапили під масований обстріл ворога та зазнали великих втрат. О. Гваньїні так описував ці події: *«Польські загони стали переправлятися через Буг на татар, які вже були готовими до бою. Перебравшись на правий берег Бугу, вони (поляки) були засипані татарськими стрілами»* (Гваньїні 2007, с. 371). Окрім того, оскільки поляки не виявили броду, частина воїнів потонула. Незважаючи на втрати, поляки продовжили атаку та потрапили у пастку – воїни почали провалюватись у ями та льохи, оскільки опинились на руїнах спаленого містечка. Про пастку, яку кримські татари влаштували полякам згадував М. Литвин: *«Адже і при Сокалі вони здолали нас не військовою силою, але хитрістю і складністю місцевості прислужилися їм; наше військо полягло, підступно затягнуте на місце тільки що спаленого міста, де всюди зяяли провали льохів, тобто підземель, ям і підземних ходів. І отут-то вперше загордився проти нас рід Гераїв, перенесши до себе до Таврики обагрені кров'ю обладунки воїнства нашого»* (Мемуари до історії південної Русі 2005, с. 23–24). Далі польська кіннота застрягла в ріллі і татари повністю оточили польське військо (Черкас 2001, с. 24). Від повного розгрому поляків врятували загони князя К. Острозького, які завдали удару по ворогу, відволікли увагу останнього та дали змогу полякам відступити. У битві загинуло 1200 польських шляхтичів (Bielski 1856, s. 542–543). Тактика засідок мала свої мінуси – кримці вимушені були дробити своє військо на невеликі частини, не могли зібрати сили для контрударів. Якщо ворог мав потужні резерви кінноти, то міг просто знищити воїнів, які перебували у засідках.

Траплялось, що кримські татари вдавались до ближнього шабельного бою, який зазвичай прагнули уникати, оскільки в таких зіткненнях могли битись лише воїни у захисних обладунках. Кримці розпочинали ближній бій якщо це було зустрічне зіткнення з кіннотою ворога, якщо це була вимушена міра, якщо розгромили основні сили ворога та добивали решту. Кримські татари вступали у ближній бій з ворожими військами у битві під Перикопом (1548 р.) та під Цецорою (1595 р.). У битві під Цецорою, яка точилась 19–20 жовтня 1595 р., понад 7 тис. поляків під командуванням коронного гетьмана Яна Замойського та понад 25 тис. кримці під командуванням Гази Герая II. Поляки спорудили укріплений табір, який кримські татари атакували кілька разів. Точились запеклі шабельні бої (Jasnowski 1938, s. 241). Мали місце шабельні бої і у битві при Судьбищах, 3–4 липня 1555 р., коли війська московитів під командуванням воєводи І. Шереметьєва (до 20 тис. бійців) зійшлися у бою з військами хана

Девлет I Герая (до 60 тис. бійців). Обидві сторони понесли великі втрати (кожна із сторін втратила понад 10% бійців). У 1489 р. поблизу Коперштини кримські татари зіштовхнулись з загонами майбутнього польського монарха Яна Ольбрахта. Кримці повертались із захопленою здобиччю і не бажали втрачати її, не мали часу на вибір місця для бою. Кримські лучники не змогли зупинити наступ кінноти ворога і та врізалась у бойовий стрій кримських татар, завдала останнім поразки.

У історичній літературі можна знайти хибні твердження про те, що кримські татари були незнайомі з стрілецькою вогнепальною зброєю і коли зіштовхувались на полі бою з ворогом, який був озброєний такою зброєю, то не витримували й утікали (Hubka 2007, s. 108). Це нісенітниця, оскільки кримці не лише неодноразово перемагали ворожих стрільців у битвах, а й самі використовували вогнепальну зброю та артилерію, хоча й не так інтенсивно як луки. Звичайно у технологічному плані Кримське ханство поступалось військам Польщі, Московії та ВКЛ, оскільки не могло виставити на полі бою десятки гармат та тисячі бійців із вогнепальною зброєю. Наприклад, якщо станом на 1471 р. лише 1% піших воїнів польського війська були озброєні вогнепальною зброєю, то станом на 1498 р. цей показник зріс до 60% (Grabarczyk 2012, s. 55). Навіть перед походом на Астрахань, у 1546 р., хан провівши тотальну мобілізацію, зміг зібрати військо у складі якого було лише до 1000 бійців із вогнепальною зброєю. Вочевидь вогнепальна зброя створювала проблеми для коней – лякала тварин і це могло порушити бойовий стрій кримців.

Кримці використовували на полі бою або ж зразки озброєння отримані від Порти, або ж використовували трофеї. Наприклад Девлет Герая прибув до Криму з Порти у 1551 р., маючи понад тисячу воїнів та 60 гармат. Кримці не могли зробити потужний вагенбург за зразком козаків, поляків та московитів, через брак міцних та габаритних возів з високими бортами (двоколісні арби були слабкими), відсутність значної кількості стрільців та досвіду застосування вагенбургу. Кримці не надавали великого значення артилерії, оскільки не виготовляли гармати, самі системи були громіздкі, ненадійні і сильно обмежували мобільність війська. «Артилерійський парк» Кримського ханства був представлений гарматами «шахі», «зарбузанами», «бар емез» (далекобійні гармати), «шахане» та іншими. Основним типом гармат були зарбузани: 1) легкі, вагою понад 50 кг, що вели вогонь мініатюрними ядрами вагою від 0,154 до 0,922 кг; середні, вагою від 50 до 300 кг, що стріляли ядрами вагою понад 1,3 кг; важкі, вагою понад 2,2 т., вели вогонь ядрами вагою понад 2,6 кг. У ханському війську було найбільше саме легких та середніх зарбузанів. У великих військових кампаніях кримці могли використовувати трохи більше 20 гармат, переважно легких. Гармати транспортували на возах, конях, верблюдах. Їх використовували під час штурмів фортець, відбиття атак ворожих військ, у вагенбурзі, для підтримки атак власної кінноти, для винищення артилерії противника (іл. 3).

Вважається, що кримці вперше застосували артилерію при штурмі Києва, у 1482 р. (Гулевич 2013, с. 90–91). Гармати зробили кілька проломів у мурах і кримські татари увірвались до фортеці (Черкас 2011, с. 54–55). Кримські татари ефективно використовували тактику артилерійських обстрілів та вагенбургів переважно проти кочових народів, які теж надавали перевагу легкій кінноті. У 1502 р. до Криму намагались вторгтися ординські війська хана Шейх-Ахмеда. На зустріч їм вирушив Менглі Герая, маючи у складі своїх військ артилерію та загін османів (Гайворонський, Громенко 2020). Відбулось кілька сутичок, у яких кримці, використовуючи вагенбурги та артилерію, завдавши ворогу нищівної поразки. Значна частина ординців перейшли на бік кримських татар. У 1548 р. ногаї здійснили набіг на Крим. Загони кінноти останніх поблизу Перекопа завдали поразки загонам вершників кримців. Кримських татар від розгрому врятували піші стрільці та кілька гармат, які зупинили атаку ногайців, дали змогу кінноті кримців перегрупуватись та завдати контрударів, розбити ворога.

У походах на Астрахань (1546 р.) та на черкесів (1551 р.) війська кримських татар транспортували по 20 гармат. Під час облоги м. Тули у 1552 р., кримці мали 18 гармат. За допомогою запальних боєприпасів, кримські татари змогли підпалити кілька дворів всередині міста, однак гарнізон та місцеві мешканці швидко погасили пожежі. Обстріл стін та мурів не дав результату, ймовірно, через те, що більшість гармат були легкими та середніми, вдалось лише зламати ворота дитинця, однак захисники міста швидко спорудили барикади. Далі до Тули підійшли війська московитів і кримці вимушені були відступити, полишивши усі свої гармати (Громенко 2022). У битві при Судьбищах, 24–25 червня 1555 р., московська панцирна кіннота завдала потужних ударів по крицям – у бою загинули два сини хана. Кримські татари відступили до укріпленого табору, де перебували стрільці та артилерія. Останні відкрили вогонь по московській кінноті та зупинили її атаку (Громенко 2022). Був поранений командувач московськими військами, воєво-

Іл. 3.
Бій поляків
з татарами.
Mathiae
de Mechovia.
Descriptio
Sarmatarum
Asianae
et Europianae
et eorum, quae
in eis continentur
[Опис Сарматії
Азійської
та Європейської,
і того, що в них
міститься].
Cracoviae, 1521.
Ілюстрація
з титульної
сторінки.

да І. Шереметьєв, який ледве не потрапив у полон. Однак до 2 тис. московитів зайняли позиції у діброві та бараку, забарикадувавшись за возами. Окрім цього, московити зрубали багато дерев, аби вони стали перешкодою для кінноти ворога, а стрільці зайняли позиції за пнями. Кримці не змогли здобути укріплений табір московитів.

У битві при Молодях (південніше Москви), 29 липня – 2 серпня 1572 р. Девлет І Герай здійснив жахливу помилку, коли залишив свою артилерію на березі р. Ока аби та не гальмувала рух кінноти до Москви та обороняла татарський табір. Кіннота кримців без артилерії не змогла штурмом здобути гуляй-місто (вагенбург) московитів, яке знаходилось на пагорбі. Хан наказав воїнам спішитись та атакувати укріплення, що було недоречно. Московити завдали контрударів по кримським татарам з кількох напрямків та здобули перемогу (Громенко 2023). Кримці вимушені були залишити усі свої гармати та відступати. Варто зазначити, що у боротьбі з різними ворогами татари використовували також інші тактичні прийоми – підпалювали суху траву, що призводило до масштабних лісових пожеж, саджали на коней опудала, аби увести ворога в оману.

В історичній літературі сформувався стереотип, згідно якого кримські татари зазнавали поразок у більшості битв із своїми ворогами. За даними М. Плевчинського у період з 1457 по 1494рр. відбулось шість битв між військами поляків та кримці, з яких кримські татари програли у чотирьох (Plewczynski 2002, s. 101). За підрахунками вказаного дослідника, у період з 1500 по 1575 рр. відбулось 94 битви між татарськими та польсько-литовськими військами, в 82 з яких кримці зазнали поразок (Plewczynski 2012, s. 114, 278). Водночас результат значної частини битв, наприклад під Цецорою у 1595 р. лишився під сумнівом (Milewski 2013, s. 63–65). Тобто багато битв могли завершитись вничю. Дослідник І. Тимів зазначає, що у 30–40 рр. XVI ст. татари вчинили 16 розбійницьких та грабівницьких нападів, 11 з яких зазнали невдачі (Тимів 2017, с. 18). Стереотип пов'язаний з численними поразками татар будується на даних європейських та московських хроністів, які згадували про поразки кримців та великі втрати серед їх військ. Натомість в жодній із битв військо кримських татар не було знищене. Вочевидь, коли кримці зазнавали відчутних втрат, то просто відступали і їх вороги розцінювали це як поразку. Цікаві спостереження на підтвердження цих припущень можна знайти у польського хроніста

та письменника Я. Х. Пасека: «Я теж воював із татарами, але ніде стільки трупів татарських, як німецьких, московських та інших народів після бою не бачив. Триста, чотириста татар, що лежать на полі бою, це вже велика перемога, а інші лежать, як дерева в купі» (Pasek 1979, s. 554–555). Якщо взяти до уваги статистику втрат кримців у битвах при Молодях, Лопушним, та інших, згідно з джерелами польських, московських та інших хроністів та сумувати ці втрати, то вони становитимуть десятки тисяч, а може й сотні тисяч осіб, що є неможливим, вираховуючи людський потенціал та населення ханства. У іншому разі ханство просто б лишилось без війська. Сумніви щодо великих втрат військ ханства викликає й той факт, що кримці проводили величезну кількість грабіжницьких рейдів, наносили великої шкоди сусіднім державам, насамперед українським землям. Лише восени 1575 р. татари захопили лише на Поділлі 19 тис. бранців та 40 тис. голів худоби (Fredro 1855, s. 140). За підрахунками А. Байцара, з земель сучасної України до Криму протягом XV – XVI ст. було забрано понад 550 тис. осіб (Байцар 2014). Тож питання щодо втрат військ кримців у військових кампаніях XV – XVI ст. потребує перегляду та більш комплексного аналізу.

Підсумовуючи, зауважимо, що тактика кримських татар на пряму залежала від чисельного складу, озброєння та організації їх війська. В основі військового мистецтва кримців лежали традиції ординців, водночас ці традиції кримські татари модернізували відповідно до реалій XV–XVI ст. Кримські татари, зважаючи на обмежені ресурси, не мали змоги виставити на полі бою багатотисячне військо як свого часу монголи, включаючи чисельні загопи важкоозброєної кінноти. Поряд з цим Кримське ханство в умовах «порохової революції» не могло конкурувати із своїми головними ворогами – Польщею, Московським царством та ВКЛ за оснащенням військ вогнепальною зброєю та артилерією, та й за чисельністю військ, знаючи про великі людські ресурси названих держав. В таких умовах кримськотатарські хани вирішили зробити акцент на легку кінноту та дистанційний лучний бій – лучники з далекої дистанції вели масований обстріл ворога, маневрували від його ударів і в слушний момент добивали противника. Якщо ж тактика кримців не спрацювала, завдяки великій мобільності вони могли легко полишити поле бою. Водночас наявність у ханському війську, за сприянням Османської імперії, вогнепальної зброї та артилерії, дозволяла крицям ефективно боротися з різноманітними кочовими народами, які не мали вогнепальної зброї й не могли штурмувати вагенбурги. До характерних тактичних прийомів кримськотатарського війська можна віднести масований обстріл з луків, «танок», «воронячу зграю», «оманливий відступ», заманювання ворога у засади, ближній бій, вагенбург та інші, що свідчить про різноманіття тактики. Завдяки ефективній тактиці кримці неодноразово здобували гучні перемоги над ворогом – під Солхатом (1434), Сокалем (1519), Перекопом (1548), інші. Водночас слабкості війська кримців впливали із їх сильних сторін – нездатність захоплювати вагенбурги, якщо останні мали артилерію та багато стрільців, вразливість перед контрударами важкої кінноти ворога, залежність від рельєфу місцевості та погодних умов. Водночас головним досягненням тактики кримських татар було те, що кримці тривалий час уникали повного розгрому своїх військ на полі бою та не несли величезні втрати, тому ханство вело тривале протистояння з кількома потужними тогочасними державами.

Список джерел та літератури

- БАЙЦАР, А., 2014, Український Крим: Кримське ханство і Козацька Україна. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://web.archive.org/web/20180425031948/http://plus.lviv.ua/publ/13-1-0-743>
- БОПЛАН, Г., 1990, Опис України / Пер. з фр., приміт. та передм. Я. І. Кравця. Львів: Каменяр.
- БРОНЕВСКИЙ, М., 1867, Описание Крыма. Записки Одесского общества истории и древностей. Т. 6. Одесса. 333–367.
- ВИРСЬКИЙ, Д., 2016, Війни українні: хроніки татарського прикордоння України (XVI – середина XVII ст.). Київ: Інститут історії України НАН України.
- ГАЙВОРОНСЬКИЙ, О., ГРОМЕНКО, С., 2020, Кримське ханство. Остання битва з Ордою. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://ru.krymr.com/a/krymskoe-hanstvo-poslednyaya-bitva-s-or DOJ/29068360.html>
- ГВАНЬІНІ, О., 2007, Хроніка європейської Сарматії. Упорядкував та переклав з польської Ю. Мицик. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія».
- ГРОМЕНКО, С., 2022, Крим у війні за Казань та Астрахань. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://ua.krymr.com/a/krymske-khanstvo-moskovske-tsarstvo-kazan-astrakhan-viyny/32127715.html>

- ГРОМЕНКО, С., 2022, Крим у війні за Казань та Астрахань. Закінчення. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://ua.krymr.com/a/krymske-khanstvo-moskovske-tsarstvo-kazan-astrakhan-voiny-zakinchennia/32138945.html/>
- ГРОМЕНКО, С., 2023, Гуляй-город: кримський похід на Москву 1572 року. Битва. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://ua.krymr.com/a/huliai-gorod-krymskyi-pokhid-na-moskvu-1527-roku-bytva-hromenko/32375662.html>
- ГУЛЕВИЧ, В., 2013, «Київська трагедія» 1482 р.: міфи й факти. Український історичний журнал. № 5. 88–99.
- КОЛЛИ, Л., 1913, Хаджи-Герай хан и его политика (по генуэзским источникам). Взгляд на политические сношения Кафы с татарами в XV веке. Известия Таврической ученой архивной комиссии. Том 50. 99–139.
- ЛЕП'ЯВКО, С., 2009, Проблема захисту українських земель від татарських нападів і становлення козацтва. Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Вип. XXVI. 147–153.
- Мемуари до історії південної Русі, 2005, Випуск I (XVI ст.). Михайло Литвин, Б. де Віженер, Л. Борецький, Е. Лясота. За редакцією В. Антоновича. Дніпропетровськ: Січ.
- ТИМІВ, І., 2013, Битва князя Костянтина Острозького з татарами під Сокалем (1519 р.). Історичний архів. Вип. 10. 83–94.
- ТИМІВ, І., 2017, Татарські набіги на українські землі в 30–40 рр. XVI ст. Сіверянський літопис. № 3. 3–19.
- ЧЕРКАС, Б., 2001, Оборона українських земель від турецько-татарської агресії у 1515–1519 рр.: досвід польсько-литовсько-українського співробітництва. Україна і Польща – стратегічне партнерство на зламі тисячоліть. Історія. Сьогодення. Майбутня перспектива. Ч. 1. Київ. 18–27.
- ЧЕРКАС, Б., 2011, Степовий щит Литви. Українське військо Гедиміновичів (XIV–XVI ст.). Київ: Темпора.
- BIELSKI, M., 1856, Kronika polska Marcina Bielskiego. Tom 2. Sanok: Pollak Karol.
- CONTARINI, A., 1923, Travels To Tana And Persia. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://archive.org/details/in.ernet.dli.2015.69512>.
- DLUGOSZ, J., 1870, Jana Długosza kanonika krakowskiego Dziejów w polskich ksiąg dwanaście. Tom 5, ks. 12 (1445–1480). Kraków.
- FLETCHER, G., 1966, Of the Russe Commonwealth. Cambridge, Harvard University Press [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://archive.org/details/ofrussecommonwea0000flet/page/n5/mode/2up>
- FREDRO, A., 1855, Dzieje narodu polskiego pod Henrykiem Walezyuszem, królem polskim a potem francuzkim: Przełożył z łacińskiego, życiorysem i objaśnieniami uzupełnił W. Syrokomla. Mohylew; Petersburg: B.M. Wolff.
- GORSKI, T., 2015, Wojskowość Gerejów w czasach Zygmunta III Wazy. Rocznik Tatarów Polskich. Tom X. 105–116.
- GRABARCZYK, T., 2012, Firearms in the Equipment of Mercenary Troops of the Kingdom of Poland in 1471–1500. Fasciculi Archaeologiae Historicae. Rocznik. Tom 25. 53–58.
- HERBERSTEIN, S., 1851–1852, Notes upon Russia: being a translation of the earliest account of that country, entitled Rerum moscoviticarum commentarii. Translated and edited, with notes and introd. by R.H. Major. London Hakluyt Society, 1851–1852, [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://archive.org/details/notesuponrussiab02herbuoft>
- HERBST, S., 1934, Kleck 1506. Przegląd Historyczno-Wojskowy. Tom 7, zeszyt 1. 21–38.
- HERBST, S., 1948, Na jazd tatarski 1512. Przegląd Historyczny. № 37. 218–226.
- HUBKA, M., 2007, Jazda polska doby Wazów: organizacja, uzbrojenie, taktyka. Piotrków Trybunalski: Naukowe Wy dawnictwo Piotrkowskie przy Filii Akademii Świętokrzyskiej.
- INALCIK, H., 1979–1980, The Khan and the Tribal Aristocracy: The Crimean Khanate under Sahib Giray. Harvard Ukrainian Studies. Vol. 3–4. 445–466.
- JASNOWSKI, J., 1938, Dwie relacje z wyprawy Zamoyskiego pod Cecorę w r. 1595. Przegląd Historyczno-Wojskowy. Tom 10. Numer 2. 240–250.
- KOCOWSKI, B., 1948, Wyprawa Tatarów na Węgry przez Polskę w 1594 r. Lublin: Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego.
- LASICKI, J., 1855, Historia wtargnienia Polaków na W ołoszczyznę z Bogdanem Wojewodą. Petersburg; Mohylew.
- MILEWSKI, D., 2013, Campaign of the Great Hetman Jan Zamoyski in Moldavia (1595). Part II. The battle of Țuțora and Aftermath // Codrul Cosminului. XIX. No.1. 57–76.

- PASEK, J., 1979, Pamiętniki. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- PLEWCZYNSKI, M., 2002, Wojny Jagiellonów z wschodnimi i południowymi sąsiadami Królestwa Polskiego. Siedlce: Wydawnictwo Akademii Podlaskiej.
- PLEWCZYNSKI, M., 2012, Wojny i wojsko wojska polska XVI w. Tom II. Lata 1548–1575. Zabrze – Tarnowskie Góry.
- PODHORODECKI, L., 1987, Chanat Krymski. Warszawa: Książka i Wiedza.
- SARNICKI, S., 2015, Księgi hetmańskie. Kraków: Jagellonica.

References

- BAITSAR, A., 2014, Ukrainyskyi Krym: Krymske khanstvo i Kozatska Ukraina [Ukrainian Crimea: Crimean Khanate and Cossack Ukraine]. [Online]. Available from: <https://web.archive.org/web/20180425031948/http://plus.lviv.ua/publ/13-1-0-743> [In Ukrainian].
- BIELSKI, M., 1856, Kronika polska Marcina Bielskiego. Tom 2. Sanok: Pollak Karol. [In Polish].
- BOPLAN, H., 1990, Opys Ukrainy [Description of Ukraine]. Per. z fr., prymit. ta peredm. Ya. I. Kravtsia. Lviv: Kameniar. [In Ukrainian].
- BRONEVSKIY, M., 1867, Opisanie Kryima [Description of Ukraine]. Zapiski Odesskogo obschestva istorii i drevnostei. T. 6. Odessa. 333–367. [In Russian].
- CHERKAS, B., 2001, Oborona ukraïnskykh zemel vid turetsko-tatarskoi ahresii u 1515–1519 rr.: dosvid polsko-lytovsko-ukraïnskoho spivrobitnytstva [Defense of Ukrainian lands from Turkish-Tatar aggression in 1515–1519: experience of Polish-Lithuanian-Ukrainian cooperation]. Ukraina i Polshcha – stratehichne partnerstvo na zlami tysiacholit. Istorii. Sohodennia. Maibutnia perspektyva. Ch. 1. Kyiv. 18–27. [In Ukrainian].
- CHERKAS, B., 2011, Stepovy shchyt Lytvy. Ukraïnske viisko Hedyminovykh (XIV–XVI st.) [Steppe Shield of Lithuania. Ukrainian Army of Gediminas (14th – 16th centuries)]. Kyiv: Tempora. [In Ukrainian].
- CONTARINI, A., 1923, Travels to Tana and Persia [Online]. Available from: <https://archive.org/details/in.ernet.dli.2015.69512> [In English].
- DLUGOSZ, J., 1870, Jana Długosza kanonika krakowskiego Dziejów w polskich ksiąg dwanaście. Tom 5, ks. 12 (1445–1480). Kraków. [In Polish].
- FLETCHER, G., 1966, Of the Russe Commonwealth. Cambridge, Harvard University Press [Online]. Available from: <https://archive.org/details/ofrussecommonwea0000flet/page/n5/mode/2up> [In English].
- FREDRO, A., 1855, Dzieje narodu polskiego pod Henrykiem Walezyuszem, królem polskim a potem francuzkim: Przełożył z łacińskiego, życiorysem i objaśnieniami uzupełnił W. Syrokomla. Mohylew; Petersburg: B.M. Wolff. [In Polish].
- GORSKI, T., 2015, Wojskowość Geregów w czasach Zygmunta III Wazy. Rocznik Tatarów Polskich. Tom X. 105–116. [In Polish].
- GRABARCZYK, T., 2012, Firearms in the Equipment of Mercenary Troops of the Kingdom of Poland in 1471–1500. Fasciculi Archaeologiae Historicae. Rocznik. Tom 25. 53–58. [In Polish].
- HAIVORONSKYI, O., HROMENKO, S., 2020, Krymske khanstvo. Ostannia bytva z Ordoiu [Crimean Khanate. The last battle with the Horde]. [Online]. Available from: <https://ru.krymr.com/a/krymskoe-hanstvo-poslednyaya-bitva-s-ordoi/29068360.html> [In Ukrainian].
- HERBERSTEIN, S., 1851–1852, Notes upon Russia: being a translation of the earliest account of that country, entitled Rerum moscoviticarum commentarii. Translated and edited, with notes and introd. by R. H. Major. London Hakluyt Society, 1851–1852, [Online]. Available from: <https://archive.org/details/notesuponrussiab02herbuoft> [In English].
- HERBST, S., 1934, Kleck 1506. Przegląd Historyczno-Wojskowy. Tom 7, zeszyt 1. 21–38. [In Polish].
- HERBST, S., 1948, Na jazd tatarski 1512. Przegląd Historyczny. № 37. 218–226. [In Polish].
- HROMENKO, S., 2022, Krym u viini za Kazan ta Astrakhan [Crimea in the war for Kazan and Astrakhan]. [Online]. Available from: <https://ua.krymr.com/a/krymske-khanstvo-moskovske-tsarstvo-kazan-astrakhan-viyny/32127715.html> [In Ukrainian].
- HROMENKO, S., 2022, Krym u viini za Kazan ta Astrakhan. Zakinchennia [Crimea in the war for Kazan and Astrakhan. Completion]. [Online]. Available from: <https://ua.krymr.com/a/krymske-khanstvo-moskovske-tsarstvo-kazan-astrakhan-voiny-zakinchennia/32138945.html> [In Ukrainian].

- HROMENKO, S., 2023, Huliai-horod: krymskyi pokhid na Moskvu 1572 roku. Bytva [Huliai-horod: Crimean campaign against Moscow in 1572. Battle]. [Online]. Available from: <https://ua.krymr.com/a/huliai-gorod-krymskyi-pokhid-na-moskvu-1527-roku-bytva-hromenko/32375662.html> [In Ukrainian].
- HUBKA, M., 2007, Jazda polska doby Wazów: organizacja, uzbrojenie, taktyka. Piotrków Trybunalski: Naukowe Wy dawnictwo Piotrkowskie przy Filii Akademii Świętokrzyskiej. [In Polish].
- HULEVYCH, V., 2013, «Kyivska trahediia» 1482 r.: mify y fakty [«Kyiv Tragedy» of 1482: myths and facts]. Ukrainskyi istorychnyi zhurnal. № 5. 88–99. [In Ukrainian].
- HVANINI, O., 2007, Khronika yevropeiskoi Sarmatii [Chronicle of European Sarmatia]. Uporiadkuvav ta pereklav z polskoi Yu. Mytsyk. Kyiv: Vydavnychy dim «Kyievo-Mohylianska akademiia». [In Ukrainian].
- INALCIK, H., 1979–1980, The Khan and the Tribal Aristocracy: The Crimean Khanate under Sahib Giray. Harvard Ukrainian Studies. Vol. 3–4. 445–466. [In English].
- JASNOWSKI, J., 1938, Dwie relacje z wyprawy Zamoysk iego pod Cecorę w r. 1595. Przegląd Historyczno-Wojskowy. Tom 10. Numer 2. 240–250. [In Polish].
- KOCOWSKI, B., 1948, Wyprawa Tatarów na Węgry przez Polskę w 1594 r. Lublin: Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego. [In Polish].
- KOLLI, L., 1913, Hadzhi-Geray han i ego politika (po genuezkim istochnikam). Vzgl'yad na politicheskie snosheniya Kafy s tatarami v XV veke [Haji-Gerai Khan and his politics (according to Genoese sources). A look at the political relations between Kafa and the Tatars in the 15th century]. Izvestiia Tavricheskoi uchenoi arhivnoy komissii. Tom 50. 99–139. [In Russian].
- LASICKI, J., 1855, Historia wtargnienia Polaków na W ołoszczyznę z Bogdanem Wojewodą. Petersburg; Mohylew. [In Polish].
- LEPIAVKO, S., 2009, Problema zakhystu ukrainskykh zemel vid tatarskykh napadiv i stanovlennia kozatstva [The problem of protecting Ukrainian lands from Tatar attacks and the formation of the Cossacks]. Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu. vyp. XXVI. 147–153. [In Ukrainian].
- Memuary do istorii pivdennoi Rusi, 2005, [Memoirs on the history of southern Russia]. Vypusk I (XVI st.). Mykhailo Lytvyn, B. de Vizhener, L. Boretskyi, E. Liassota. Za redaktsiieiu V. Antonovycha. Dnipropetrovsk: Sich. [In Ukrainian].
- MILEWSKI, D., 2013, Campaign of the Great Hetman Jan Zamoyski in Moldavia (1595). Part II. The battle of Țuțora and After math // Codrul Cosminului. XIX. No.1. 57–76. [In English].
- PASEK, J., 1979, Pamiętniki. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich. [In Polish].
- PLEWCZYNSKI, M., 2002, Wojny Jagiellonow z wschodnimi i poludniowymi s asiadami Krolestwa Polskiego. Siedlce: Wydawnictwo Akademii Podlaskiej. [In Polish].
- PLEWCZYNSKI, M., 2012, Wojny i wojsko wość polska XVI w. Tom II. Lata 1548–1575. Zabrze – Tarnowskie Góry. [In Polish].
- PODHORODECKI, L., 1987, Chanat Krymski. Warszawa: Książka i Wiedza. [In Polish].
- SARNICKI, S., 2015, Księgi hetmańskie. Kraków: Iagellonica. [In Polish].
- TYMIV, I., 2013, Bytva kniazia Kostiantyna Ostrozkooho z tataramy pid Sokalem (1519 r.) [Battle of Prince Kostiantin Ostrozkyi with the Tatars near Sokal (1519)]. Istorychnyi arkhiv. Vyp. 10. 83–94. [In Ukrainian].
- TYMIV, I., 2017, Tatarski nabihy na ukrainski zemli v 30–40 rr. XVI st. [Tatar raids on Ukrainian lands in the 30s–40s of the 16th century]. Siverianskyi litopys. № 3. 3–19. [In Ukrainian].
- VYRSKYI, D., 2016, Viiny ukrainni: khroniky tatarskoho prykordonnia Ukrainy (XVI – seredyna XVII st.) [Border Wars: Chronicles of the Tatar Borderlands of Ukraine (16th – mid-17th centuries)]. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [In Ukrainian].

Тактична складова військового мистецтва Кримського ханства (XV–XVI ст.)

У статті на основі комплексного аналізу тогочасних джерел розглянуто особливості тактики військ Кримського ханства у XV–XVI ст. Вперше у вітчизняній історіографії проаналізовано різноманітні тактичні прийоми кримських татар – «танок», «оманливий відступ», заманювання у засідки, вагенбург та інші. Встановлено, що кримці модернізували тактику ординців, додавши свої власні елементи. Доведено, що відмова від ближнього бою на користь дистанційного лучного бою дозволила кримським татарам ефективно протидіяти військам Польщі, Московії та інших держав, уникати величезних втрат на полі бою.

Завдяки допомозі Османської імперії, кримці значно раніше за інші (синхронні їм) кочові народи узяли на озброєння артилерію та стрілецьку вогнепальну зброю, ефективно використовували її проти ногайців, черкесів та інших народів. З'ясовано, що важливе місце у військовому мистецтві ханства займала розвідка. Ефективність тактики кримських татар була доведена у численних битвах з литовськими, польськими, московськими військами. Особливості тактики кримців були продиктовані обмеженими людськими ресурсами ханства, перевагами ворога у вогнепальній зброї та кінноті, озброєнням кримських татар. Завдяки матеріалам європейських хроністів, у історіографії склались певні стереотипи щодо чисельності військ ханства, тактики кримців та їх втрат у битвах, що не зовсім відповідають дійсності і потребують перегляду. Тактика кримських татар постійно еволюціонувала, що дозволяло ханству вести тривале протистояння з державами, які мали значно більший військовий потенціал. У тактиці кримців поряд з багатьма перевагами були й суттєві недоліки – вразливість перед контрударами кінноти, артилерією, проблеми з облогою фортець та замків.

Ключові слова: Кримське ханство, кримці, військова історія, тактика, військове мистецтво, озброєння, лучники, Пізнє Середньовіччя.

Serhii Kozlovskyi, Ph.D., Associate Professor of the Department of Medieval History and Byzantine Studies, Faculty of History, Ivan Franko National University of Lviv.

Сергій Козловський, к.і.н., доцент кафедри історії середніх віків та візантиністики, історичний факультет, Львівський національний університет імені Івана Франка.

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4590-2433>

Received: 14.08.2025

Advance Access Published: October, 2025